

Музею минуло 40 років, йдуть роки, змінюються керівники, змінюється штат і велика подяка всім, хто працював в Музеї, жив Музеєм, хто зібрав чудову колекцію експонатів для нашого Музею, хто творив його історію.

2026 року виповниться 100 років з часу створення першого музею в Бердичеві – соціально-історичного музею, а з 1928 року Всеукраїнського історико-культурного музею-заповідника, який увійшов в число найбільших музеїв України. З 29 грудня 1944 року працював краєзнавчий музей, який об'єднали з Житомирським обласним краєзнавчим музеєм, куди був переданий весь фонд музею, який до Бердичева не повернули.

З історії музейної справи в м. Бердичеві

Бердичівський край, який знаходиться на перехресті Київщини, Волині й Поділля, залишив помітний слід в історії та культурі України. Місто Бердичів - одне з міст України з унікальною історико-культурною спадщиною.

Історія міста – це життя і діяльність ряду поколінь його мешканців. І саме для того, щоб дати вічність минулому, щоб зберегти передану нам віками історичну спадщину діють музейні заклади. Грецьке слово «мавзолео» означає місце, присвячене музам, дочкам богині пам'яті Мнемозіни. Вважаючи їх покровительками наук і мистецтв, греки будували на їх честь храми, які називали музейонами. Саме звідти й походить термін „музей”. В фондах та експозиціях музеїв знаходяться зібрані та збережені пам'ятки матеріальної і духовної культури. Бердичівщина і сьогодні продовжує зберігати свою історичну пам'ять і традиції.

Ідея створення в м. Бердичеві музею виникла ще наприкінці 1925 року. Відкритий в листопаді 1926 року разом із створенням 8 березня 1928 року заповідником увійшов в число найбільших музеїв України. Основна заслуга в цьому, безперечно, належить першому директору, науковому керівнику Бердичівського соціально-історичного та економічного музею ім. Держинського та Всеукраїнського історико-культурного музею-заповідника Т.М.Мовчанівського.

Тодось Миколайович Мовчанівський розпочав наукову діяльність на початку 1920-х років під керівництвом П.П.Курінного, на той час директора Уманського окружного музею. За його завданням збирав матеріали з українського фольклору та етнографії, обстежував архітектурні пам'ятки: розкопки Білогрудівського могильника та поселення біля с.Трипілля.

У 1927 році проводив археологічні роботи на Бердичівщині: розкопки пам'яток трипільської культури в с.Райки, Плискові, Чернявці. Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) доручив йому провести дослідження склепів Кармелітського монастиря, однак про результати цих обстежень відомостей немає. Саме він запропонував використати будівлі колишнього монастиря Босих кармелітів, якому на той час загрожувало знищення, для розміщення в них музею. На його території знаходились приміщення, які використовувались далеко не для культурних потреб: повітове та міське поліцейські управління, приміщення пожежної команди, конюшня пожежної команди, взуттєва майстерня, аптека, торгівельні лавки, а також склади сіна, дров, гаражі, житлові приміщення [15].

Не легка доля випала кляштору Босих кармелітів за часів його існування. Це були і часи гоніння в період козацьких воєн, був і «золотий» вік монастиря. Замок являється одним з найцікавіших архітектурно-оборонних комплексів України XVI – XIII ст. Побудований в стилі барокко, який гармонійно переплітається зі стилем рокайль. Крім фресок, всередині костел був оздоблений позолотою, ліпниною, кованими прикрасами і різьбою по дереву. Проект верхнього, так званого Маріїнського, костелу ордену Босих кармелітів – найперша з численних архітектурних робіт Яна де Вітте, будівництво якого розпочалося 1737 року. Початковим етапом відбудови монастиря керував Г. Тарнавський внутрішнє убранство виконав гравер Теодор Раковецький, настінний розпис належить італійському живописцю Веніаміно Фредеріче. Це період інтенсивної розбудови монастиря. Широко відома не тільки в Україні була кармелітська друкарня, яка майже за своє столітнє існування (1758 – 1844 р .р.) випустила більше 650 збірників різними мовами. Серед видань друкарні великою популярністю користувались «Бердичівські календарі», які друкувались по даним Краківської астрологічної школи. При друкарні кармеліти утримували кваліфікованих майстрів для роботи по міді та дереву. Утримували кармеліти і коштовну бібліотеку, в якій зберігались цінні стародруки та рукописи XV ст.. Після польських повстань (1831 та 1863 років) монастир зазнав ряд репресій від російського уряду. 23 вересня 1866р. по розпорядженню № 3972 Генерал-Губернатора Безака всі приміщення монастиря було конфісковано.

Попри те, що монастирські споруди довгий час використовувались не за призначенням, монастир зберіг своє планування і початковий вигляд основних споруд, та значна їх частина знаходилась в катастрофічному стані. Для нормальної роботи музейних закладів необхідно було звільнити приміщення, виділені під музейний заклад, провести ремонтні роботи, а також вирішити кадрове питання. В кінці 1925р. помічником Т.М.Мовчанівського було призначено завідуючого Максимівською трудовою школою на

Уманщині М.Гов'ядовського, створено комітет музею з семи чоловік та Раду музею з 25 чоловік [16].

Основним напрямком науково-дослідної роботи музею було вивчення археологічного минулого регіону. Особливе наукове значення мали розкопки городища епохи Київської Русі в с. Райки, започатковані в 1929р. Однак, підготовлена Т.Мовчанівським праця "Райковецьке феодальне городище" залишилась неопублікованою, зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України [13]. Розкопки цього городища були продовжені В.К. Гончаровим, який починав свою наукову діяльність під керівництвом Т.М. Мовчанівського на розкопках цього городища та на розвідках інших археологічних пам'яток. Матеріали розкопок В.Гончарова надруковані монографією[1,4].

Важливим напрямком в діяльності Бердичівського музею по охороні духовних цінностей була турбота про збереження книжкових зібрань з колишніх панських маєтків. Унікальні експонати одержав музей с.Верхівня з маєтку родини Ганських-Ржевуських, це предмети, якими користувався Оноре де Бальзак та біля 5 тисяч книг особистої бібліотеки Ганських більша частина з них – стародруки XVII – XVIII ст.. переважно французькою, латинською та польською мовами, охоплювали різні галузі знань [3,10]. Стараннями Т.Мовчанівського до музею були зібрані від Польського клубу Бердичева рештки колишньої „Кармелітської книгозбірні”, яка складалась в основному з стародруків та видань типографії Бердичівського кляштору [8].

З маєтку заступника міністра внутрішніх справ Росії генерала П.Оршевського, що в Н.Чорторії, де було розміщено Волинський агротехнікум, музей отримав ікони Несторова /12 штук/, написані до мармурового іконостасу церкви-усипальні, в якій було поховано генерала П.Оршевського, частину меблів, вітражів, п'ять карти...[9]. Під час експедицій до Ружинського району виявлено ряд речей музейного значення: дві картини західного письма, написані на полотні олійними фарбами, в багетних рамах; нап্রেстьольний старий одяг (Москва, XVIIIст.); підризник (московська тканина, стилізація під Францію); пара вінців вінчальних кінця XVIII ст. (стиль Відродження); Євангеліє часів Катерини II; три паперові хронологічні таблиці; дві полотняні хоругви, 13 картин та образів різної величини і змісту [7].

Велику допомогу музею надавали фундатори, так називали людей, які безкорисливо допомагали музею (наприклад, житель Бердичева Е.Рудман передав музею 64 примірники різних рукописів XVIII-XIXст. польською та російською мовами та ряд інших друкованих документів [5].

По довоєнним даним в музеях м. Бердичева зберігалось 3000 одиниць старовинних тканин – шовку, бархату, колекція виробів з парчевої тканини роботи французьких майстрів XV, XVI, XVII століть (понад 10 тис. екземплярів); чудові різьблені вироби з кістки, придбані колись у Китаї; готична та барочна скульптура; картини великої художньої цінності (згадуються твори Корреджіо, Шабо, Хальса – вчителя Рембрандта), сотні зразків іконопису Строгановської, Новгородської, Української шкіл, всього біля 30 томів антикварної літератури, унікальна філософська література XVI ст., 573 килима, які свідчать про розвиток українського орнаменту (заповідником було заплановано навесні 1930р. провести виставку західноєвропейської художньої тканини та шитва) [6]. Все вище перераховане поповнило основу колекцій музейного фонду. А також залишені після громадянської війни монастирські коштовності, церковні предмети, зброя, прапори польських легіонів, книги багатотомної бібліотеки монастиря, твори декоративно-прикладного мистецтва та художні колекції.

Наукова діяльність Бердичівського соціально-історичного музею в 20-х роках була помітною і високо оцінювалась науковцями та державними структурами. Музей підтримував тісні стосунки з науковими установами України – Академією Наук, Всеукраїнським Археологічним комітетом, Волинським Науково-дослідним музеєм та іншими закладами. У травні 1931 р. Тодосю Миколайовича було обрано до складу Українського комітету охорони пам'яток культури. Це було визнанням його значних особистих заслуг в справі охорони, збереження та популяризації пам'яток Бердичівщини. Цікавою історіографічною роботою Т.Мовчанівського являється його брошура „Бердичівський історико-культурний заповідник” 1931 р., в якій вчений, на основі багатьох історичних джерел, простежив економічний та культурний розвиток міста на основі історії цієї архітектурної пам'ятки протягом XVI – XX ст., ґрунтовно проаналізував господарську і культурну діяльність кляштору. Видатним досягненням Т.Мовчанівського являються дослідження в галузі археології. В 1932-1936 р. р. він очолив археологічну експедицію, яка займалась розкопками відомої пам'ятки давньоруської культури Райковецького городища. У 1938 р. він був заарештований, рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС від 8 травня 1938р. його було засуджено до вищої міри покарання. Після того ім'я талановитого дослідника не згадувалось, науковий доробок не аналізувався. 12 травня 1971 року Т. Мовчанівського було реабілітовано за відсутністю в його діях складу злочину. Лише в 90-ті роки з'явились кілька публікацій про основні віхи його життєвого та творчого шляху.

В роки Другої світової війни під час окупації значна частина цінностей музею і заповідника була знищена, частина вивезена в Німеччину, від будівель Бердичівського

монастиря, які не раз піддавались бомбардуванням та обстрілам, залишились в основному обпалені вогнем цегляні стіни. З перших днів звільнення міста музей почали відновлювати. 29 грудня 1944 року після кропіткої роботи, проведеної співробітниками музею по зібранню та систематизації експонатів, які залишились, музей було відкрито. Він складався з чотирьох відділів: археологічного, історичного, етнографічного та відділу Великої Вітчизняної війни. Дослідницькі традиції у вивченні історичного минулого краю в повоєнні роки продовжив директор Бердичівського історико-краєзнавчого музею В.Місяць. Велику роль в дослідженні краю відіграв місцевий археолог-краєзнавець Г.Г.Богун, викладач історії школи с.Слободище Бердичівського району.

Згідно з постановою про розширення обласних музеїв експонати Бердичівського музею було передано в Житомирський краєзнавчий музей і з 1953-1954р.р. Бердичівський історичний музей перестав діяти.

У 1979 році ініціативна група організувала Раду по створенню міського музею. У міськрайонній газеті «Радянський шлях» 18 серпня 1979 року розмістили оголошення-заклик до жителів міста та району яким пропонували надати історичні матеріали для нового музею. Матеріали приймали в понеділок і четвер у філіалі обласного архіву, який знаходився у будинку по Радянській площі, 10 (будинок нині не існує).

Музей – це своєрідна «машина часу», яка дає змогу хоча б не надовго перенестись у світ прадавніх історій та легенд, на власні очі побачити історичну та культурну спадщину, що дісталась нам від наших пращурів. Музей, як такий, призначений для широкого кола відвідувачів, і у цьому його завдання – це принцип його існування. Завдання сучасного музею – бути мультикультурним закладом, бо музей – це не «скриня з нафталіном» – це, перш за все, територія комунікації. Існує така теза, що: «Товариство створює музей, а музей створює суспільство». Безумовно музеї часто переслідують освітню, виховну задачу, без цього музей не може існувати.

Зайнятися збором матеріалів, а потім і очолити музей було запропоновано вчителю історії з більше ніж 30-літнім педагогічним стажем, колишньому директору сш№14 Онисії Степанівні Блажкун. Музей починався з невеличкої шафи в одному з кабінетів міськвиконкому, куди складались документи, книги, фотографії та інші речі, які пізніше стали експонатами краєзнавчого музею.

Починаючи з 1982 року і до відкриття музею О.С.Блажкун займалась створенням музейного фонду. Це дуже кропітка і монотонна робота. Так по розробленій схемі, обходила

Онися Степанівна район за районом, вулицю за вулицею. І, як не дивно, майже в кожній родині було що подарувати музею: від простого фото, книги чи газетних вирізок і до ікон, монет, нагород, старовинних інструментів, картин та інших цінних предметів.

Постало питання про приміщення для музею. Про колишній заповідник марно було й думати, тому, що він був у ті часи в катастрофічному стані. Для розміщення музею було виділено приміщення сш№5, в якому раніше була дитяча бібліотека. Зібраного матеріалу хватило для того, щоб відкрити три експозиційні зали та етнографічний куточок.

Музейна Рада в складі 13 чоловік на чолі з головою Ради Р.Р. Петронговським та заступником голови В.Д. Левковським надавали допомогу в проведенні ремонтних робіт в приміщенні музею, в організаційних питаннях при створенні експозиції, в повсякденній роботі. Об'єм виконуваних робіт був величезний: художні та оформлювальні роботи виконували художники П.П. Кучук та М.С. Яцюк, викладачі художньої школи, на меблевій фабриці виготовлено експозиційні стенди, шафи для збереження фондів та паркетне покриття, на швейній фабриці виготовлено спеціальне взуття (бахіли), в приміщенні встановлено сигналізацію.

Через 30 років після закриття Бердичівського музею-заповідника 5 жовтня 1984 року в місті було відкрито краєзнавчий музей.

Жителі міста і району доброзичливо відгукнулись на прохання допомогти в створенні фонду музею. Знайшли своє місце в музейному фонді цінні і дуже цікаві археологічні та історичні матеріали Г.Г.Богуна, Б.В. Куткіна (член музейного комітету музею-заповідника), І.Г. Френкеля (вчитель історії сш №8). Жителі міста подарували музею старовинні ікони XVIII-XIXст., меблі, старовинний одяг...

Багатою на цікаві знахідки завжди була територія фортеці. Тут школярі часто проводили свої власні невеличкі розкопки, завдяки яким музейний фонд поповнився цікавими експонатами: наконечник протазана, наплічник польсько-литовського походження, зброя, ядра періоду козацьких воєн, чаша для освяченої води, вишитий кошель, елементи ліпних та кованих прикрас та багато іншого. Жителі міста також допомогли в створенні торгівельно-ремісничого відділу експозиції музею: індійська ваза та турецький кувшин-самовар, китайський заварний чайничок, тарілка із зображенням Афінського Акрополя, австрійська запальничка та інші предмети якими торгували на бердичівських ярмарках та виготовляли на бердичівських підприємствах: набір посуду бердичівської філії фабрики

Кузнєцова, виробни фабрики золотих і срібних діл та шкіряно-взуттєвих підприємств, старовинне крісло бердичівської фабрики віденських меблів та багато іншого.

Гроші завжди були важливим елементом в житті людей. За часів існування міста безліч разів проходив обмін грошових одиниць. Колектив музею зібрав велику колекцію грошей: починаючи з глиняних пряслиць, які частково виконували роль дрібної монети, колекція металевих грошей XVIII-XIX ст., паперові гроші різних часів, в тому числі гривні 1918 року та періоду німецької окупації.

Ветерани Другої світової війни, визволителі міста передали на постійне зберігання свої нагороди, документи та особисті речі.

За роки існування музею було зібрано велику і унікальну колекцію краєзнавчого матеріалу, але приміщення в якому зберігались та експонувались зібрані речі, не відповідало санітарним нормам, а загальна площа не дозволяла повноцінно розмістити експозиції.

За сприяння міської влади, музей було переведено в спеціально відреставроване приміщення Будинку настоятеля на території кляштору Босих кармелітів. Приміщення побудоване в 1830 році в архітектурних формах класицизму з ганком і колонами, завершеним фронтоном. Спочатку в будівлі розміщувався пансіонат монастирської школи, а згодом приміщення для керівництва парафією та помешкання настоятеля.

22 серпня 2003 року урочисто було відкрито нове приміщення музею історії міста Бердичева. В просторому двоповерховому приміщенні затишно розмістились сім експозиційних залів,

Останніми роками фонди, архів та бібліотека музею поповнились цікавими та унікальними документами, фотографіями, предметами, що дозволило ще цікавіше висвітлити славу та цікаву історію непересічного міста Бердичева. Відкрито ще три музейні зали: воїнів-інтернаціоналістів, історії освіти та медицини міста.

Сьогодні музей заслужено посідає одне з провідних місць в культурному та мистецькому житті міста. Тут постійно проводяться різнопланові заходи: тематичні, фото та мистецькі виставки; зустрічі з цікавими особистостями, концерти фольклорних та самодіяльних колективів. Екскурсів музею проводять кваліфіковані численні екскурсії по залах музею, території кляштору.

За роки існування музею було зібрано велику і унікальну колекцію краєзнавчого матеріалу. Не випадково, музей вважається згустком людської пам'яті чи певним документом, а документ можна читати на різних рівнях – можна читати між рядків, а можна використовувати як привід до роздумів.

Сьогодні молодь відрізняється якоюсь «чудесною енергією», великим запалом, можливостями. Існує розрив поколінь, ми живемо у сучасному інформаційному світі, але без старшого покоління музейників неможливо отримати знання про музейні колекції конкретного музею, бо це ніде не прописано, це той матеріал, який передається з покоління в покоління. Адже справжній музейний працівник – це якась трохи дивна людина, готова без належної винагороди щодня сидіти за книгами, архівними документами, вивчати, досліджувати старовину, а ще вирішувати масу незручних, марудних проблем.

Музей – це те місце, де спеціалісту дається дуже широке поле діяльності. За кілька років роботи в музеї він отримує колосальні навички: писання, говоріння, вивчення пам'яток мистецтва, дослідницької роботи, вміння обробити твір мистецтва. Це ті навички, що необхідні в музейній професії. Усі підрозділи в музеї представляють злагодженість у роботі, підпорядкованість, вони не є автономними, в цьому принадність музейного життя, тому що науковий відділ не може працювати окремо від фондів, виставковий – від наукового. Усі є ланками одного ланцюга.

На даний момент не можна казати про «музейний бум», але музей все більше й більше набуває відвідувачів. Величезна кількість людей залучена до музейної діяльності. Важливим завданням сучасного музею є формування музейної культури відвідувача, яка розглядається, як ступінь його підготовленості до сприйняття предметної інформації музею, усвідомлення ним цінності оригіналу і специфіки музейної мови, уміння орієнтуватися в музейному середовищі.

Майбутнє музею ми бачимо в перетворенні його в науковий і духовний центр краю, виконання його соціальних функцій, адже національна культурна спадщина та її складова – пам'ятки історії та культури відіграють важливу роль у розбудові держави, відродженні духовності та історичної пам'яті.

Пролягають до Бердичева нові маршрути допитливих, мудрих, ініціативних людей, ця Богом ошасливлена земля відчуває ласку єднання людей різних народів, культур, віросповідань. Місто вдячне своїй історичній долі, пишається своїми працюючими та талановитими попередниками, і робить все можливе, щоб стати ще заможнішим, щасливішим і привабливішим.

Джерела та література

1. Гончаров В. Райковецьке городище. – К., 1949.

2. Державний архів Житомирської області в м.Бердичеві.- Ф.Р.- 621.-Оп.1.-Спр.8.-Арк.441.
- 3.ДАЖО. Бердичівський філія.-Ф.Р.-621.Оп.1.-Спр.2.-Арк.632.
- 4.ДАЖО. Бердичівська філія.-Ф.Р.-621.-Оп.1.-Спр.15.-Арк.1,16.
- 5.ДАЖО. Бердичівська філія.-Ф.Р.-621.-Оп.1.-Спр.15 .-Спр.16.-Арк.246
- 6.ДАЖО. Бердичівська філія.-Ф.Р.-621.-Оп.1.-Спр.15 .-Спр.8.-Арк.441.
- 7.ДАЖО. Бердичівська філія.-Ф.Р.-621.-Оп.1.-Спр.15-Арк.441.
- 8.ДАЖО. Бердичівська філія.-Ф.Р.-621.-Оп.1.-Спр.15 -Арк.507,558
- 9.ДАЖО. Бердичівська філія.-Ф.Р.-621.-Оп.1.-Спр.15-Арк.652.
- 10.ДАЖО. Бердичівська філія.-Ф.Р.-621.-Оп.1.-Спр.15-Арк.654.
- 11.Марковський Б.В. Бердичівська земля з найдавніших часів до початку XX ст.: Історико-краєзнавчий нарис.-Бердичів:1999.
12. Мовчанівський Т.М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Харків. 1931.
- 13.Науковий архів Інституту археології НАН України.-Ф.20.-Спр.№11.
14. „Радянська Україна”. 26 квітня 1944р., №82.
- 15.Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ). - Ф.442.- Оп.645.-О.С.№171.-Арк.1-62.
- 16.ЦДІАУ.-Ф.442.-Оп.109.-О.С.№73.-Арк.1-80.

Стаття 2014 р.

Наталія Захарчук.